

Magyar László András

Ádámcsutka

Az ádámcsutka, hivatalos nevén *prominentia laryngea* nevének története talán a medicina legfordulatosabb és legérdekesebb szótörténete (pedig jócskán akadnak vetélytársai). Alább röviden megkísérlem összefoglalni.

Az ókori orvosi szerzők ennek a sajátos porcdarabnak nem adtak külön nevet. A klasszikus latinban leginkább *frumennek* nevezték, már ha egyáltalán megkülönböztették a gégtől. A latin szó leginkább a *frumentum* 'gabona' vagy a *fructus* 'gyümölcs', 'termés' szóval áll kapcsolatban, ami arra utal, hogy már a latinok valami sajátos gyümölcsszerű kinövésnek látták az ádámcsutkát. Történetünk azonban sokkal később, csak a IX–X. században kezdődött. Ekkoriban ugyanis görög szakmunkák fordításai eredményeképpen lassan létrejött az arab orvosi nyelv.

'Ali ibn al-'Abbasz al-Madzsúsi, a X. század második felében élt, arabul író perzsa orvostudós, akit Európában Haly Abbasként ismertek, *Kitáb Kámil asz-szináa at-tibbija* (Az orvoslás teljes könyve), más néven *Kitáb al-Malakij* (Királyi könyv) című enciklopédikus munkájában az emberi test anatómiájáról is részletesen írt. Ali, keleti ember lévén vonzódott a metaforákhoz, szívesen nevezte a test különféle kerekded dudorait, például a térdkalácsot vagy a combnyakat metaforikusan 'gyümölcs'-nek. Így a gége kidudorodását is *tafuah adam*-nak, vagyis 'férfigyümölcs'-nek, valójában 'férfidudor'-nak titulálta. *Adam* ugyanis a klasszikus arabban 'férfi'-t is jelentett.

A XII–XIII. században Hispániában számos arab orvosi munkát fordítottak előbb héberre vagy katalánra, aztán latinra. Haly Abbast először héberre fordították. A héber átültető az arab kifejezést, amely a férfi dudorát vagy gyümölcsét jelentette *tafuah sel adam*-nak, azaz a 'férfi dudorá'-nak fordította, és ezzel nem volt nehéz dolga, hiszen a héber és az arab kifejezés formailag és tartalmilag egyaránt szinte teljesen azonos. (A mai héberben egyébként az ádámcsutka neve nem ez, hanem *gargarat*.)

Az arab eredetiből azonban közvetlen latin fordítások is készültek. Először 1090 körül az arab tudomány legjelentősebb tolmácsolója, Constantinus Africanus részleteiben fordította

latinra Ali művét *Liber Pantegni* néven, majd teljes egészében Stephanus Antiochiensis *Liber regalis* címen, 1127-ben. Mindkét mű az európai orvospérezés alaptankönyve lett.

A latin fordítók azonban nem voltak tisztában azzal, hogy az *adam* szó – héberül és arabul egyaránt – nemcsak 'Ádám'-ot, hanem 'férfi'-t is jelent, a *tafuah* pedig nemcsak gyümölcs vagy alma, hanem dudor is lehet, így a kifejezést szó szerint *Ádám almájának* vagy *gyümölcsének* (*malum Adami* vagy *pomum Adami*) fordították. Ez a szó szerint értett elnevezés terjedt el azután az európai köznyelvekben is. E tévedés nyomát őrzi az angol *Adam's apple*, a francia *pomme d'Adam*, az orosz *adamovo jabloko*, a lengyel *jabłko Adama*, a portugál *pomo-de-Adão* vagy *maçã-de-Adão*, a török *adem elmasi*, az olasz *pomo d'Adamo* vagy épp a finn *Aataminomena* (azaz *Aatamin* + *omena*, 'Ádám almája'). Akad azonban néhány nyelv, amelyben a szó módosult, vagy több változata is ismert. Közéjük tartozik a német, amely az *Adamsapfel* forma mellett a *Schildknorpel* kifejezést is ismeri (l. Blancard 1788), a spanyol, ahol a *manzana de Adán* (Ádám almája) mellett a *nuez de Adán*, illetve a *bocado de Adán*, vagyis 'Ádám diója' és 'Ádám falatja' is él, vagy éppenséggel a magyar, amelyben az almából csak a csutka maradt.

Hogy miért? A TESz. szerint azért, mert „[a]z olykor erősen kiálló, szögletes pajzsporcra a magyar népi szemlélet szerint találhatóbb lehetett az ádámcsutka kifejezés, mint a gömbölyű, sima felületű alma képét idéző ádám almája. Erre mutatnak az ádámtorzs, ádám torzsája, ádámcsont, ádámcsomó, ádámcsoma, ádámgöcs, ádámkocsány stb. változatok is.” Az *ádámcsutka* szó első írott előfordulása egyébként igen késői, csak 1799-ből datálható. *Ádám almája* formában azonban már az 1582-es kiadású Calepinus-szótárban is előfordul. Dankovszky 1835-ös magyar etimológiai szótárában is még *Ádám almája* szerepel, az *Ádám-csutka* ismeretlen, Bugát 1833-as Orvosi szókönyvéből és Poor Imre 1863-as Orvosi zsebszótárából pedig teljesen hiányzik az ádámcsutka, vagyis a hazai szaknyelv soha nem fogadta el ezt a névváltozatot, mindig afféle köznyelvi forma maradt.

A kifejezés elterjedését a középkori, keresztény Európában a bibliai hagyomány is elősegítette. Abban a korban mindenki

jól ismerte a bűnbeesés történetét (Gen. 3,6–13), amelynek során Ádám eszik a tiltott gyümölcsből, ám egykettőre megbűnhődik érte. Noha sem a történetben, sem az úgynevezett exegétikai, vagyis bibliamagyarázó irodalomban ilyesfajta bal-esetről nincs szó, könnyen elképzelhető volt, hogy a kertben járkáló Isten váratlanul toppant Ádám elé, akinek nem volt ideje lenyelni a gyümölcsöt, amelyet Évától kapott, hanem a falat a réműlettől megakadt a torkán. (Ezek szerint egyébként nem egész gyümölcsről, hanem csak falatról van szó!) A középkori hiedelem szerint tehát, amelyről egyébként nem tudható, hogy a kifejezés hatására vagy már annak megszületése előtt keletkezett, kiálló ádámcsutkájával a tiltott gyümölcssevés bélyegét viseli máig Ádám valamennyi hímnemű leszármazottja. Megjegyzem, szegény nőknek sokkal kellemetlenebb büntetés jutott. A bibliai hagyomány fontos szerepére utal az a tény is, hogy a nem keresztény vagy moszlim népek nyelvében, akik nem ismerik Ádám történetét, ádámcsutkaszerű névváltozat nem él.

Az előbb gyümölcssevésről volt szó, nem almaevésről, hiszen a Tévedések vígjátékában a következő felvonás arról szól, hogyan lett a gyümölcsből alma. A Biblia eredeti héber szövegében ugyanis a bűnbeesés történetében a פרי (pri) 'gyümölcs' szó szerepel. Ebből a semleges gyümölcsből körülbelül – már amennyire azt az ábrázolásokból sejtethetjük – az V. században lett alma, de csak nyugaton.

A dolognak egyszerű a magyarázata: a Biblia eredetileg héber és görög szövegét ekkoriban a Jeromos-féle latin, úgynevezett Vulgata-fordításban olvasták, már akik tudtak olvasni. Márpedig latinul az alma és a 'gonosz' vagy 'rossz' egyaránt *malum*. A tiltott fa a jó és a rossz, a „boni et mali” tudásának fája volt, vagyis egyben az alma fája is (Gen. 3,6). A tiltott gyümölcs tehát lassanként végleg azonosult az almával, ennek eredményeképpen a bibliai tárgyú festészet mindmáig almával vagy almával ábrázolja Ádámot és Évát. A tiltott gyümölcs falatja vagy csutkája pedig ezzel párhuzamosan almacsutkává lényegült. Ezt a képzetet erősítette a görög–római mitológiához is, amelyben az alma (például Héraklész vagy épp Parisz történetében) mindig is baljós és veszedelmes szerepet játszott.

Érdekességként hadd jegyezzem meg, hogy a görög *mélon* 'alma' név az ógörögben valójában nemcsak almát, hanem mindenféle külföldi, különleges gyümölcsöt is jelölt. Nem véletlen, hogy a *melon*, *melone* ma általában dinnnyefajtákat jelent a nyugati nyelvekben. A *mélon* egyébként az ókori görög orvosi nyelvben is jelenthetett – igaz csak kifejezetten puha – duzzanatokat, egyebek közt a női kebleket is jelölték ezzel a szóval.

Kalandos szótörténetünk azonban ezzel még mindig nem ért véget. A reneszánsz – XV–XVI. századi – tudósok egyik fő célja az volt, hogy az ókori tudást mozaikokból újra összerakják, és valamiképpen újjászüljék. Ennek a törekvésnek természetesen része volt az ókori orvosi terminológia helyreállítása is. Így hát súlyos gondot jelentettek számukra az úgynevezett bar-

barizmusok, vagyis a középlatin eredetű szavak is. Ezeknek ugyanis egyáltalán nem volt olyan ókori görög vagy latin megfelelőjük, amelyet helyre lehetett volna állítani. Ilyen volt például az *extremitas*, a *conjunctiva*, a *dura mater*, a *pomum adami*, a *scala vestibuli* és a többi (amelyek nagy része egyébként szintén az arab szöveg téves latin fordítása miatt született egykor).

A középkori fordítókat és az arab közvetítőket felülbíráló és általában túlzott dühvel kritizáló reneszánsz orvosok hamar rájöttek, hogy a kiálló férfiporc is joggal és csak többfajta tévedés után viselheti az *ádámcsutka* nevet. A XVI. század legnagyobb anatómusa, Vesalius a „pomum Adami” kifejezést egyenest barbarizmusnak nevezte, és korszakalkotó Fabricájában nem is említette. A kimeredő porcot csak *Elatiores scutiformis cartilaginis processus*nak, 'a pajsza alakú porc erősen kiemelkedő dudorainak' nevezte. Ám, mivel ennek a különös testrésznek nem volt ókori görög vagy latin elnevezése, a *pomum Adami* vagy *malum Adami* nevet a reneszánsz orvosok kénytelen-kelletlen megtartották. Lieutaud, Winslow vagy épp Albrecht von Haller ugyan a következő évszázadokban többféle névváltozatot is ajánlott (*nodus gutturus*, *prominentia laryngea*), ám sikertelenül.

Az orvosok egészen addig használták a *pomum Adami* kifejezést, amíg a Wilhelm His által szerkesztett és Lipcsében kiadott, úgynevezett *Bázeli Nomina Anatomica* (BNA) 1895-ben végleg nem törölte a hivatalos terminusok sorából. Az ádámcsutka új, hivatalos neve a Haller által egykor javasolt *prominentia laryngea* ('gégedudorok') lett. Így lett tehát, mindannyiunk meglegedésére, a dudorból ismét dudor.

Hadd hívjuk föl végül arra is a figyelmet, hogy szavunk történetéhez a helyes utat elsőként nem a Wikipédia által emlegetett Alexander Gottfried Friedrich Gode-von-Aesch (1906–1970), hanem nála sokkal korábban, még 1880-ban, a kismartoni születésű Joseph Hyrtl (1810–1894) mutatta meg.

IRODALOM

- Bächtld-Stäubli, Hanns (Hrsg.) 1987. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. Berlin–New York, Walter de Gruyter, Bd. I. 167.
- Blancard, Stephan 1788. *Arzneiwissenschaftliches Wörterbuch*. Wien, Wucherer, Tom. II. 246.
- Brewer, Ebenezer Cobham 1898. *Dictionary of Phrase and Fable*. London, Cassel and Co., 11. (<https://archive.org/details/brewersdictionary000544mbp>)
- Büky Béla 1967. A Calepinus-szótár magyar orvosi szavai I. Anatómiai szavak. *Az Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 41: 41–42.
- Dankovszky, Georg 1835. *Kritisch-etymologisches Wörterbuch der magyarischen Sprache*. Pressburg, Belnay.
- Haubrich, William S. 2003. *Medical Meanings: A Glossary of Word Origins*. New York, ACP Press.
- His, Wilhelm 1895. *Anatomische Nomenclatur. Nomina anatomica*. Leipzig, Veit.
- Hufeland, Christoph Wilhelm 1798–1799. *Az ember' élete meghosszabbításának mestersége. Magyarra fordított... néhol pedig meg-bővített Kováts Mihály által*. Pesten, Trattner, II.

Hyrthl, Joseph 1880. *Onomatologia anatomica. Geschichte und Kritik.* Wien, Braumüller.

Karenberg, Axel 2006. *Amor, Äskulap & Co: Klassische Mythologie in der Sprache der modernen Medizin.* Stuttgart, Schattauer.

Taylor, Robert B. 2008. *White Coat Tales: Medicine's Heroes, Heritage and Misadventures.* Berlin–New York, Springer.

TESZ = *A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* 1967. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Thompson, Stith 1955. *Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Example, Fabliaux, Jest-books and Local Legends.* Vol. I. Kopenhagen, Rosenkilde, A/1319.

Vesalius, Andreas 1543. *Humani corporis fabrica.* Basileae, Oporinus.

http://en.wikipedia.org/wiki/Adam%27s_apple.

<http://de.wikipedia.org/wiki/Adamsapfel>.

Balogh Lajos

MOTTÓKERESŐ

Aki keres, talál – még ha olykor egyebet is, mit kutatott. Ezúttal a legismertebb világhálós tudóstár „nemzeti mottók” oldalát. Beleolvassa szinte kínálja magát az alábbiak befejező gondolata – de lássuk sorjában. Vajon mennyire közismert, hogy a zászlóhoz hasonlóan a nemzetek jelképei közé tartoznak a jelmondatok is? Mert sok országra szóló világszám lehet bepillantani e mottók majd olyan számú világába, ahány ország van a Földön. Szedjük hát belőlük egy csokrot, kerülve minden hozzáfűzést, úgymint magukért beszélnek.

Andorra: Egységben erősebb az erény. Belize: Oltalomban virágzom. Brunei, a béke hona. Isten segítségével, az emberek szeretete, Dánia ereje. Dél-Korea: Jóakarattal az emberiségnek. Európai Unió: Egység a sokféleségben. Jó Finnország. Fülöp-szigetek: Istenért, a népért, a természetért és a hazáért. India: Csak az igazság győzedelmeskedik. Írország mindörökké. Izrael: Ha akarjátok, nem álom. Izland: A nemzet a törvényen épül. Kamerun: Béke, munka, haza. Kanada: Tengertől tengerig. Kenya: Dolgozzunk együtt. Kiribati: Egészség, béke és jólét. Libéria: A szabadság szeretete hozott ide bennünk. Litvánia: Virágozzék az egység. Luxemburg: Azok akarunk maradni, amik vagyunk. Marokkó: Isten, haza, király. Mexikó: Mások jogainak tisztelete a szabadság. Nepál: Az anyaföld többet ér, mint a mennyek királysága. Nicaragua: A világ javáért. Saint Lucia: A föld, a nép, a fény. Salomon-szigetek: Vezetni annyi, mint szolgálni. Svédországért, haladva a korrallal. Előre, Szingapúr. Suriname: Igazságosság, jámborság, hűség. Szváziföld: Mi vagyunk az erődítmény. Törökország: Béke itthon, béke a világban. Tuvalu a Mindenhatóért. Uganda: Istenért és a hazámért. USA (kettő is van): A sokból egy; és: Istenben bízunk. Vietnam: Függetlenség, szabadság és boldogság.

A szabad enciklopédia szerint Magyarországnak nincs jelmondata. Ej de igen nagy kár, pedig ez maga lehetne a – legszorosabb értelemben vett – nemzeti minimum. Jó volna megkeresnünk, hogy egymásra találjunk.